

ARVUSTUSED

Aspekte der Reformation im Ostseeraum, hrsg. von Ralph Tuchtenhagen, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, NF. Bd. 13 (Nordost-Institut Lüneburg: 2004), 514 lk. ISSN 0029-1595.

Reformatsiooni ajalugu käsitlevate koguteoste vähesuse üle ei ole põhjust kurta. Tegemist on uurimisvaldkonnaga, kus käib vilgas elu. Võiks ju tunduda, et kirikulool ei ole tänasele inimesele enam seda tähendust, mis ehk kaks inimpõlve tagasi, kui ristimata-leeritamata jäämine oli pigem erand. Samas ei pea aga olema tsivilisatsiooniteoreetik, et märgata konfessioonide sügavamad mõju ka tänapäeva üldiselt ilmalikule kultuurile. Nii on ka reformatsioonilugu jätkuvalt aktuaalne. Kui vanem, konfessionaalsest eelistustest rohkem mõjutatud historiograafia nägi reformatsioonis eelkõige hetkelist religioosset pööret, ilmutust, siis tänapäeval nähakse reformatsioonis pigem protsessi, millel võisid olla oma haru- ja ummikteed. Lisaks sellele pole reformatsioon tegelikult sugugi ainult kirikuloo mõiste, vaid katab veel suurt hulka ilmalikku sfääri, mida sünkroonselt reformiti.

Regionaalajaloo ajakiri *Nordost-Archiv* pühendas 2004. aastal teemanumbri reformatsioonile Läänemereruumis. Numbri koostaja, Hamburgi ülikooli professor Ralph Tuchtenhagen on pealkirjaks pannud küll tagasihoidlikult “reformatsiooni aspekte”, kuid sisukorda ja kõite ülesehitust vaadates selgub, et väljaandel on tegelikult ka käsiraamatu omadusi. Tagantpoolt alustades süvendavad seda muljet mahukas retsensioonide osa, milles kajastatakse uuemaid kirikuloo-alased uurimusi ja üldkäsitusi varauusajast. Samuti leiame köitest valik-bibliograafia tähtsamatest pärast Teist maailmasõda ilmunud Läänemereruumi reformatsiooni ajalugu puudutavatest publikatsioonidest. Kuigi valik jääb alati valikuks, ei saa siiski jätta nurisemata, et bibliograafiast puuduvad vähemalt Liivimaa puhul mitmed viimastel aastatel reformatsioonist avaldanud autorid, lünki leiab ka teiste piirkondade bibliograafiast.

Artiklite teemajaotusest paistab välja püüe Läänemereruumi võimalikult hästi katta. Üldistele käsitlustele kommunikatsiooni ja liikluskanaalite rollist reformatsioonis sekundeerivad piirkondade kaupa kirjutatud

ülevaadet Taani, Norra, Mecklenburgi, Schleswigi ja Holsteini, Preisimaa ning Liivimaa kohta. Ainuke, mis siit puudub, on Rootsi ja Soome sündmustik, mis pole ehk küll reformatsiooni esimeste aastakümnete seisukohalt nii särav, kuid oleks pildi terviku huvides vajalikud olnud. Veel leiab artiklid protestantismi ajaloos ehk marginaalsematest Moskoovia luterlastest ning Taani ja Preisi reformatsiooni üksikküsimustest. Aga kokkuvõttes on tegu hea ja käepärase, hästi läbikomponeeritud tervikuga Läänemereruumi reformatsioonist.

Ajakirja saatesõnas tunnistab koostaja, et kuigi Läänemereruumis on reformatsioon kaunis oluline ajalooline nähtus, ei ole seni püütud regiooni tervikuna haarata, vaid piiratud maade kaupa ajaloo kirjutamisega. Selles osas jätkab siiski ka sinne kogumik (paari erandiga) sissetallatud rada. Vaid kogumiku avaartikkel Esther-Beate Körberi sulest käsitleb reformatsiooni Läänemereruumis laiemalt – kommunikatsiooni- ja liiklussündmusena. Kuigi luterluse leviku juures rõhutatakse tavaliselt kirja- ja eriti trükisõna rolli, relativiseerib Körber seda väidet. Luther pidi olema keelisel raskesti vastuvõetav isegi alamsaksakeelsele publikule, rääkimata siis ülejäänud Läänemere-äärsest, valdavalt mitte-saksakeelsest elanikkonnast. Trükimeediumi kasutati muidugi usinasti, rahvakeeltesse adekvaatsete lühikokkuvõtete avaldamine võttis aga aega. Seetõttu peab Körber reformatsiooni peamisteks kandjateks just jutlustajaid, kelle puhul keeleprobleemid ei olnud küll samuti olematud, kuid kes said sõnumit levitada paindlikumalt kui ülemsaksakeelne trükis. Teine aspekt kommunikatsioonis, millele Körber tähelepanu juhib, on Lutheri õpetuse argumentatsioonikeel, mille juures ta tõstab esile selle juriidilist tooni (*juristisch getönte Sprache*, lk 34). Luterlikud ideed, kus nad iganes ka ei levinud, omasid alati ilmalikke implikatsioone. Ühest küljest annab see Körberile põhjust rääkida luterlike ideede sobivusest varauusaegsete linna- või õukonnajuristide maailma, teisest küljest aga alust väita, et otsus reformatsiooni poolt või vastu langes ikka eelkõige poliitilises kommunikatsiooniprotsessis (lk 43), kas siis kogukonnasiseselt või maahärra ja seisuste vahel. Sellest perspektiivist muutub hästi vaadeldavaks ka küllap iga uuri- ja kummitanud probleem ilmalike ja vaimulike joonte tihedast läbipõimitusest reformatsiooniajaloo.

Suurem osa ajakirjanumbri ülejäänud artikleid käsitlevad reformatsiooni maade kaupa, pakkudes kompaktselt ülevaadet iga maa iseärasuste kohta. Jens Olesen ja Louise Lillie kirjutavad reformatsioonist Taanis. Olesen annab panoraamse ülevaade reformaatorlike ideede levikust, läbilöögist ja tagajärgedest Taani kuningriigis. Ta visandab pildi sotsiaal-

sest taustast ja Christian II aegsetest katsetest kirikut reformida, esimesest jutlustajatest ning viimaks Christian III 1536. aasta kirikukorraldusest, millega uus usk leidis oma ametliku kinnituse. Louise Lillie artikkel on aga pühendatud just selle kirikukorraldusega seoses Taanis tegutsenud Johannes Bugenhagenile. Kui senised uurijad on Bugenhageni rolli Taani reformatsioonis pidanud kas otsustavaks või siis täiesti marginaalseks, siis Lillie hinnangul paikneb tõde kusagil vahepeal. Tõepoolest, Taani luterlik kirikukorraldus kirjutati valmis suures osas ilma Bugenhagenita, samuti saadi temata hakkama kirikuvisitatsiooni läbiviimisel. Lillie arvates on autoriteetse Wittenbergi taustaga reformaatori kutsumise tähtsaim tulem Taani reformatsioonile kuninga vabastamine vaimulikonna sõltuvusest ja seega kuningavõimu kindlustamine.

Taani reformatsiooniloole liituvad kogumikus artiklid reformatsioonist Taani kroonile kuulunud maades. Ole Peter Grell käsitleb reformatsiooni Norras kui Taani poliitilist ja religioosset võimuhaaramist. Tõsi, Christian III tugevdas katoliku kiriku varade ülevõtmisega tohutult oma positsioone Norras, samas rõhutab Grell, et reformatsiooni tulemisel Norrasse on tähtis osa mängida ka Bergeni hansakontori ja selle saksa kaupmeeste kaudu sisse imbunud uutel ideedel. Jörg Rathjeni artiklis võetakse aga vaatluse alla Schleswig-Holstein. Selles liithertsogkonnas võib samuti ühelt poolt märgata reformaatorlike jutlustajate varajast tegevust, teiselt poolt Taani kuningavõimu sekkumist, algul Frederik I puhul pigem reaalspoliitilise sallimise, hiljem Christian III puhul juba aktiivse toetamise kujul. 1542. aastal saab Schleswig-Holstein oma kirikukorralduse ja kahe aastakümne pikkune areng oma lõpliku juriidilise kinnituse. Ka siin võidab maahärra, Taani kuningas, reformatsiooni käigus mõjujõudu juurde.

Reformatsioon Mecklenburgi hertsogkonnas, mis on Eike Wolgasti artikli teemaks, moodustab omaette keerulise juhtumi. Mecklenburgi olid 1503. aastast valitsenud vennad Heinrich V ja Albrecht VII, kes olid järkjärgult võimupiire määratlenud, kuni 1520. aastal hertsogkond vendade vahel esialgselt ära jagati. Reformatsiooni kulgu Mecklenburgis kujundas kummagi hertsogi erinev suhtumine uude usku. Reformatsioon levis ka siin eelkõige suurtes hansalinnades, Wismaris ja Rostockis. Keisri ja vana usu poole hoidev hertsog Albrecht pidi 1534. aastal leppima kompromissiga, mille järgi mõlemale usule tagati eluõigus. Heinrich, kes hoidis küll pigem uue usu pooldajate suunas, ajas aga keisririigi suhtes ettevaatlikku poliitikat, mistõttu jäi otsustamatus konfessionaalsetes küsimustes pikaks ajaks püsima. Alles 1549. aastal võtsid Mecklenburgi seisused lõp-

liku seisukoha reformatsiooni poolt ning 1552. aastaks valmis uus kiriku-korraldus.

Sven Tode artikkel Preisi reformatsioonist demonstreerib meile omakorda, et ka sellel eeskujulikult luterlikul maal ei olnud reformatsioon lihtne ühemõõtmeline sündmus, vaid pikk ja mitmepalgeline protsess. Vahe tekkis kõigepealt kahe Preisimaa erinevustest: ühelt poolt kuninglik Preisi, s.o läänepoolne rikas Poola kuninga ala ja hertsoglik Preisi, mis oli Toruni rahuga (1466) jäänud Saksa Ordule ja sai hertsoglikuks tege-likult just nimelt alles reformatsiooni käigus. Kui Lääne-Preisid edenes reformatsioon seisuslike huvigruppide (eelkõige linnade) toel, tihti teravas opositsioonis Poola kuningast maahärraga, siis Ida-Preisid vormus Saksa Ordu kõrgmeisteri, hilisema Preisi hertsogi Albrechti tegevuse tagajärjel kunagisest ordumaast valitseja juhtimisel, reformimeelsete piiskoppide ja seisuste toel luterlik hertsogiriik. Kuigi Preisi hertsogiriiki ülistatakse protestantlikus maailmas esimese luterliku riigina, näitab Tode oma hoo-likalt dokumenteeritud artiklis ka probleeme, mis tekkisid Albrechtil Luteriga Preisid leviva õpetusliku mitmekesisuse tolereerimise pärast.

Preisi reformatsiooni laiema tähendusest annab aimu veel teinegi kogumiku artikkel, mis pärineb Joanna Ostaszewska-Nowicka sulest ja võtab kokku varasemad Lutheri katekismuse tõlked vana-preisi, leedu ja läti keelde. Keeleteadusliku kallakuga lühiaurimus näitab muuhulgas, kui tähtis oli Königsbergi trükikoda balti keelte (milledest mitte kõik ei ole tänini säilinud) varasemate kirjalike mälestiste loojana.

Jürgen Heyde artikli aineseks on Liivimaa. Preisimaa luterluse edu-loo kõrval kipub Liivimaa reformatsioon varju jääma. Tõepoolest, Liivi-maal ei pandud toime selliseid radikaalseid muutusi nagu Preisid. Samas polnud luterlike ideede levik Liivimaal sugugi nii piiratud, nagu kesk-aegse konföderatsiooni poliitiliste struktuuride säilimise põhjal võiks arvata. Suurtes linnades toimunu kõrval tasub esile tõsta ka protestan-tismi levikut vasallkondades, eriti aga Plettenbergi-järgsete ordumeistrite Hermann von Brüggenei ja Heinrich von Galeni luterlikku religioonipo-liitikat. Heyde vaatleb senisele saksakeelsele kirjandusele toetudes refor-matsiooni esimese kümnendi arenguid, sisseviimist (*Einführung*) nagu seda nimetas juba Leonid Arbusow noorem teoses, mis on endiselt pea-mine "allikas" Liivimaa reformatsioonist kirjutajatele. Oma käsitluse raamistuses esitab Heyde aga küsimuse, millist rolli tuleks Liivimaa kesk-aegse konföderatsiooni hukkumises omistada reformatsioonile (lk 271). Seni on reformatsiooni tõesti peetud üheks peamiseks Liivimaa maahär-rade legitiimsuse õnnestajaks. Kui piiskoppide puhul see võiks nii ka olla,

siis ordu puhul seda väita ei saa. Jürgen Heyde leiabki oma artikli lõpetuseks, et mitte reformatsioon ei hukutanud vana Liivimaad, vaid juba reformatsioonieelsest ajast pärit maahärrade ja seisuste konfliktid valitsemise ja valitsemises osalemise üle (lk 287).

Kogumiku viimane artikkel Olga Kurilo sulest käsitleb protestante Moskva riigis. Siinjuures ei ole tegu endiste katoliiklaste või vene ortodokside pöördumisega, vaid Venemaale sattunud luterlaste ajaloo. Moskva ja teised Venemaa linnad tõmbasid läänest väljarändajaid ligi varemgi, kuid 16. sajandil saame rääkida juba massidest. Lisaks vabatahtlikele on Moskoovia luterliku kogukonna arengus tähtis roll mängida ka Liivi sõja käigus deporteeritutel. Kuigi luterliku religioosse saarekese elu jäi Venemaal marginaalseks, oli tal teiselt poolt ometi kindel roll sealse eliidi läänepoolses kommunikatsioonis.

Reformatsioon on, nagu nägime, igal pool oma poliitiliste ja sotsiaalsete iseärasuste ning isegi teoloogiliste variatsioonidega. Uurijad on näiteks eristanud linna- või kogukonnareformatsiooni valitsejareformatsioonist. Käesoleva kogumiku artiklitest paistab, et reformatsioon on tihtipeale sootuks segatüüpi. Kuigi reformatsiooni seaduslikustamiseks on alati tarvis valitseja sanktsiooni, on uuenduste eduks vajalik ka seisuste koostöö, initsiatiiv altpoolt, kui soovite. Teistpidi on seisuste aktiivsele survele oluline ka vastasjõud valitseja näol. Et kogu see seadusandlik protseduur on hästi dokumenteeritud, kipub ka käesolevas kogumikus reformatsiooni ajaloo põhirõhk kalduma poliitilise protsessi vaatlusele. Kahtlemata on reformatsiooni niimoodi lihtsam kirjeldada, samas kui usuküsimust – konfessiooni – on nii mõnegi otsuse taga tegelikult raske määrata. Millal on mäss vastuhakk sotsiaalsele korrale ja millal religiooselt motiveeritud, mil määral on usk südameasi ja millal poliitiline kaalutus? Mida üldse mõeldakse erinevate loosungite all, nagu puhas jumalasona või evangeelium. Kuigi reformatsiooni on mugav kasutada 16. sajandi ajaloost rääkides iseseletuva kategooriana, siis konkreetsetesse sündmustikku süvenedes on oluline meeles pidada et tegemist on kompleksse ajaloolise nähtusega, milles põimuvad ilmalikud ja religioossed jooned.

Kokkuvõttes on hea meel, et *Nordost-Archivi* erinumbri näol ei ole tegemist mitte ühtede kaante vahele surutud eripalgeliste artiklitega, vaid tervikuga, millest saab kompaktselt ülevaate Läänemereruumi reformatsioonide kohta.